

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.2-3.09

Оксана САВЕНКО

ВЕЛИКДЕНЬ У ЛІТОПИСНІЙ «ПРОМОВІ ФІЛОСОФА»

У статті досліджено особливості літературної трансформації євангельського сюжету про Воскресіння Ісуса Христа у фрагменті із «Повісті минулих літ», у якому викладена «Промова Філософа». З'ясовано, що цей фрагмент становить собою скороочений переказ частини Нового Завіту. Невідомий автор вдається тут до прямих цитат, а також до алюзій та ремінісценцій, зберігши сакральне значення біблійних алегорій та символів. Вставки, переробки, пов'язані, зокрема, з хрещенням Володимира і Русі, з'явилися через прагнення надати зображенім подіям іншої перспективи, висунути нові історичні теорії. Цикл про хрещення Русі з'явився після смерті Володимира і був скомпонований з різночасового і різномірного матеріалу, набувши прагматично-го, ідеологічного забарвлення у всій структурі літопису.

Ключові слова: парофраз, Великдень, переказ, алюзія, ремінісценція, цитата, Євангеліє, алегорія, християнська символіка.

Постановка проблеми. У «Повісті минулих літ» під 986 роком вміщено фрагмент, відомий у медієвістиці як «Промова Філософа». Він становить собою короткий переказ біблійної історії – від сотворіння світу до діянь Христа. За змістом промова, з якою виступив «філософ», тобто книжник, грамотій, мала на меті донести до князя Володимира необхідну інформацію про священну історію і передонати у тому, яку саме віру йому обрати для свого народу. Функція промови – просвітницька, а за формою – цілісна розповідь, яка у межах літопису є «текстом у тексті».

Аналіз досліджень. Справжній статус цього переказу досі неясний: чи це був самостійний текст, який із самого початку існував окремо і потім був уведений до літопису, чи вся ця компіляція є результатом творчості котрогось із літописців. Зокрема, О. Шахматов вважав, що «Промова Філософа» була складена літописцем, однак не одним із авторів «Повісті», а книжником, який користувався «хронографом особливого складу» [4, 146 – 147]. М.Брайчевський висунув гіпотезу про існування ще до виникнення «Повісті минулих літ» «Літопису Аскольда», куди й увійшла «Промова Філософа», яка згодом була перенесена у «Повість» у «готовому вигляді»[1].

«Промова Філософа» відіграє важливу роль у циклі оповідань про хрещення Русі, є вузловим чинником у пропаганді християнського вчення. Текст «промови» створений завдяки нанизуванню цитат або їх скороченому переказу, тож майже повністю складається із запозичених та оброблених фрагментів Біблії. **Мета статті** – з'ясувати особливості трансформації великородного сюжету у «Промові Філософа».

Виклад основного матеріалу. Розповідь про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа є також парафразом канонічних євангелій: у них ця трагічно-оптимістична подія займає чимало місця, тому й оповідач вдався до ширшого переказу:

«И хотя исполнити пророчество, и нача проповѣдати, яко подобаетъ сыну человѣчскому пострадати, и распяты быти, и въ третий день въскреснути. И учащу єму въ церкви, архиереи исполняшася зависти, и книжници искаху убить и, и ємъше, и ведоша и къ игемону Пилату. Пилат же испытавъ, яко без вины предаша и, хотѣ пустити и; они же рѣша єму: аще того пустиши, не имеющи быти другъ кесареви. Они же посмѣши Ісуса, ведоша и на място Краньево, и ту и распяша; и бысть тма по всей земли отъ шестаго часа до 9-го; и при 9-томъ часѣ испусти духъ Ісус, и церковная запона раздрася на двоє, и мертвии въстаяху мънози, имъ же повелѣ въ раи быти. И снемъше же и съ креста, положиша и въ гробѣ и печатьми запечаташа гробъ, людье же Жидовьстии и стражи приставиша, ркуще: егда украдуть

и нощью ученици єго. Онъ же въ З день въскресе и явися ученикомъ; и воскресъ из мертвых, рекъ имъ: идете въ вся языки, и научите вся языки, крестящее во имя Отца и Сына и Святаго Духа. И пребысть съ ними 40 дний, являся имъ по въскресении»[3, с. 90].

(«І хотів здійснити пророцтво, і почав проповідувати, як належить синові людському постраждати, і бути розіп'ятим, і на третій день воскреснути. І коли повчав у церкві, архіереї і книжники сповнилися заздрістю, і книжники шукали привід убити його, і схопили, і повели до правителя Пілата. Пілат же дізнався, що привели його без вини, і хотів відпустити його. Вони ж сказали йому: «Якщо відпустиш цього, не будеш другом кесареві». Пілат же звелів, щоб його розп'яли. Вони ж узяли Ісуса, повели його на Краньєве поле і тут розп'яли його. І настала тьма по всій землі від шостої години до дев'ятої. І о дев'ятій годині віддав дух Ісус, і церковна запона роздерлася надвое, встало багато мертвих, яким він звелів увійти до раю. І зняли його з хреста, і положили його в гріб, і печатками запечатали гріб жиди, і сторожу приставили, кажучи: «Аби не вкрали вночі учні його». Він же воскрес на третій день і з'явився учням. І, воскресши із мертвих, сказав їм: «Ідіть до всіх народів і навчіть всі народи, охрещуючи їх во ім'я Отця і Сина і Святого Духа». І пробув з ними сорок днів, приходячи до них після воскресіння»).

Аналіз цього фрагмента у «Промові Філософа» свідчить про те, що його автор не орієнтувався на якесь одне Євангеліє: його розповідь схожа на синопсис (грец. synopsis – огляд; загальний огляд, лаконічне зведення воєдино відомостей з різних джерел). Це доволі стислий переказ низки трагічних подій, тут видно сліди впливу і прямих запозичень з усіх чотирьох канонічних євангелій. Загалом беручи, цей літописний текст (у порівнянні з євангельським текстом) має певні особливості:

1. Відмінності між літописним та євангельським варіантами великородного сюжету перебувають винятково у сфері тексту, оскільки переказ подій не вносить жодних змін у пе-

ребіг подій і становить собою концентровану форму їхнього змісту. Наприклад, фраза із «Промови Філософа» «І хотів здійснити пророцтво, і почав проповідувати, як належить синові людському постраждати, і бути розіп'ятим, і на третій день воскреснути» є лаконічним повідомленням, яке значно ширше розгорнуте у Євангелії від Матвія (вірші 31 – 46), у Євангелії від Іоанна (глави 14; 15; 16). Так само фраза «І книжники шукали привід убити його, і схопили, і повели до правителя Пілата» тільки означає події, про які ширше йдеться у канонічних євангеліях (Матвій, 26:14 – 16, 47 – 56, 27:11 – 30; Марко, 14:10 – 65; 15:1 – 15; Лука, 22:1 – 2; 47 – 53; 66 – 71; 23:1 – 7, 13 – 25; Іоанн, 18: 1 – 40, 19:4 – 16).

2. Пунктирне позначення основних подій у великовідьому сюжеті призвело у «Промові Філософа» до схематизації. Зокрема, в одну фразу («І зняли його з хреста, і положили його в гріб, і печатками запечатали гріб жиди, і сторожу приставили») увібгано низку посмертних ритуальних дій, які, наприклад, у Євангелії від Матвія займають частину 27-ї глави (57 – 65). Із переказу випало те, хто випросив у Пілата тіло Ісусове, як Сина Божого було загорнуто у плащаницю, а до дверей гробових привалено камінь, що при цьому були присутні жінки, які у неділю мали здійснити миропомазання. Крім того, тут упущенено розмову між первосвящениками та фарисеями з Пілатом про те, що Ісус, за пророцтвом, має воскреснути на третій день, тому треба поставити надійну сторожу, аби цього не сталося.

3. Так само лаконічно, у вигляді короткого інформаційного повідомлення сформульовано у переказі тріумфальне воскресіння Христа: «Він же воскрес на третій день і з'явився учням». У Євангелії від Матвія це займає всю 28-у главу, у Євангелії від Марка – всю 16-у главу, у Євангелії від Луки – всю 24-у главу, а у Євангелії від Іоанна цьому присвячено дві глави (20-а і 21-а), у яких детально викладено такі події: Марія Магдалина, Петро й Іоанн біля гробу Ісусового, Ісус являється Марії Магдалині, Ісус являється своїм учням, Ісус являється своїм учням удруге в присутності Фоми, Ісус являється учням своїм над морем Тиверіадським, прощення відступництва і нове покликання Петра.

4. Слова Ісуса Христа «Ідіть до всіх народів і навчіть всі народи, охрещуючи їх во ім'я Отця і Сина і Святого Духа» без змін запозичені із Євангелія від Матвія (28:19), тобто це пряма цитата, як і слова «Аби не вкрали вночі учні його» (27:64). Слова у книжників, звернуті до Пілата («Якщо відпустиш цього, не будеш другом кесареві»), – пряме запозичення із Євангелія від Іоанна (19:12). Цитування тут має дві функції: звернення до авторитетного джерела, власне, до первісного тексту; пожвавлення доволі сухої та лаконічної оповіді.

5. Наяvnість у переказі схеми, змодельованої за рахунок коротких інформаційних повідомлень, позбавила велико-дній сюжет емоційної забарвленості і пафосу, адже йдеться про трагічні події у біографії Ісуса Христа та про його воскресіння та вічне життя. Емоційна напруга, властива канонічним євангеліям, нейтралізована діловим, констатуючим стилем, і навіть образ церковної запони, яка роздерлася надвоє після того, як Ісус «духа віддав», не справляє такого враження, як у Євангелії від Матвія: «І ось запона у храмі роздерлась надвоє – від верху аж додолу, і земля потряслася, і зачали розпадатися скелі, і повідкривалися гроби, і по-вставало багато тіл спочилих...» (27:51 – 52). Ще емоційніше передано останню мить земного життя Ісуса у Євангелії від Луки: «Наблизилася шоста година – і темрява стала по цілій землі аж до години дев'ятої. І сонце затмилося, і в храмі завіса роздерлась надвоє. І, скрикнувши голосом гучним, промовив Ісус: «Отче, у руки Твої віддаю свого духа!» (23:44 – 46).

6. У фразі «Вони ж узяли Ісуса, повели його на Краньєве поле і тут розп'яли його», як і властиво цьому переказу, у кілька фактів укладено кульмінаційний момент велико-дніого сюжету, який у євангеліях викладається ширше, психологічно напруженіше, трагедійно, однак, на перший погляд, видається неясним топонім «Краньєве поле». Євангелісти сповіщають, що Ісуса повели на страту на Голгофу – гебрейське слово вони перекладали, як Череп, Череповище, маючи на увазі легенду про те, ніби хрест для розп'яття Ісуса був установлений на місці, де покоївся череп Адама. Грецькою мовою це слово також писалося як Голуоú, тому автор пере-

казу міг запозичити цю назву хіба що з латинських джерел, адже латиною цей топонім пишеться calvarium, і передати його не зовсім точно кирилицею – «Краньєво».

У «Промові Філософа» наявна спроба витлумачити, розкрити символічність деяких подій та ключових образів у різдвяному та великодньому сюжеті. Коли Володимир запитав Філософа: «Что ради отъ жены родися, и на дъревѣ распяться, и водою крестися?», той відповів: «Сего ради, понеже испѣрва родъ человѣческій женою съгрѣши, дьявол прельсти Евгою Адама и отпаде рая, такоже и Богъ отмѣстьє створи дияволу: женою пѣрвѣ побѣженѣ бысть дьяволу, женою бо пѣрвѣ испаденїе бысть Адаму изъ раа, отъ жены же пакы въплѣтился Бог и повелѣ в рай или вѣрнымъ. А еже га древе распяту быти, сего ради, яко отъ древа вкушь, и испаде породы; Бог же на древе страсть пріять, да древомъ діаволь побѣженъ будеть, и отъ древа праведнаго пріимутъ праведніе; понеже преумножившимся грѣхомъ в человѣцехъ, и наведе Богъ потопъ на землю, и потопи человѣки водою. Сего ради рече Богъ понеже погубихъ водою человѣкы грѣха ради ихъ, нынѣ же паки водою очищу грѣхи человѣком, обновленіемъ водою» [3, с. 90 – 91].

(«Ось чому. Тому що від початку рід людський згрішив жінкою: диявол спокусив Адама Євою, і той позбувся раю. Так і Бог помстився дияволу: через жінку спочатку переміг диявол, бо через жінку спочатку Адам був вигнаний із раю, через жінку і втілився Бог і наказав увійти вірним до раю. А на дереві був розіп'ятий через те, що від дерева вкусив Адам, внаслідок чого був вигнаний із раю. Бог же на дереві прийняв страждання, щоб деревом бути переможений диявол, і від дерева життя матимуть спасіння праведні. А що водою сталося оновлення, то тому, що на людей, які умно-жили грѣхи свої, наслав Бог на землю потоп і потопив людей водою. Через це сказав Бог: «Оскільки водою погубив я людей за грѣхи їхні, то нині знову водою очищу людей від гріхів – водою оновлення»»).

У цьому фрагменті «Промови» Філософ розкриває князю Володимиру християнську семантику «втілення» Ісуса

Христа через жінку, виходячи із легенди про «гріхопадіння» Адама і Єви, яке сталося через спокушання жінки дияволом. Таким чином у свідомість князя вноситься християнське тлумачення добра та зла і привертается увага до мудрості Господа, який дає людям шанс повернутися до свого первородства через богоутілення. Так само пояснюється і подвиг Ісуса Христа, який пожертвував собою заради того, щоб увійти «вірним до раю», хоч про визволення зі тьми гріха (пекла) тут не йдеться.

Символіка хресного дерева виводиться від образу дерева добра і зла, з якого перші люди скуштували заборонений плід, за що були вигнані із раю, оскільки через це вони прилучилися до зла, носієм якого є диявол. Цим деревом мав би бути переможений диявол, тому боротьба з ним та шлях до добра (Благодаті) освячені стражданнями Христа, який був розіп'ятий саме на дереві, де й фізичну смерть свою прийняв. Ця смерть дарувала «праведним» спасіння, на чому наголосує Філософ, переконуючи князя Володимира у гуманному подвигові Христа. Третій образ цього фрагмента – вода – також тяжіє до старозавітної символіки: водою (потопом) Бог покарав людей за гріховність, але й водою Він має намір очистити їх від гріховності. Так Філософ зводить докупи у своєму трактування сутність народження, хрещення, страждання, смерті і воскресіння Ісуса Христа такі антиномічні поняття, як добро і зло, гріховність і праведність, кара і спасіння.

Відразу після «Промови» літописець занотував, що Філософ для наочності показав Володимиру «запону, на якій було намальовано судилище Господнє»: там були зображені праведники, які прямують у рай, і грішники, що йдуть на пекельні муки. Філософ радить князю стати до перших, але спершу необхідно йому охреститися. Інакше кажучи, апологет християнської віри спрямував свою розповідь не лише до логічного висновку, а й до практичної поради, оскільки «будуть мученіа, иже не вѣрують Господу нашему Ісус Христу, мучими будуть в огни, иже ся не крестить» [3, с. 91] («будуть муки для тих, що не вірють Господу нашему Ісусу Христу, мучитимуться в огні, якщо не охрестяться»).

В «Історії української літератури» М. Грушевський припускав, що у формуванні «Повісті минулих літ» був так званий «докнижний період», що «спочатку се була збірка київських переказів – повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з'явилася тільки потім, так само як і короткі порічні записи» [2, с. 109].

Ті пізніші вставки, переробки, пов'язані, зокрема, з хрещенням Володимира і Русі, з'явилися через прагнення надати зображенням подіям іншої перспективи, висунути нові історичні теорії. Історик літератури був переконаним, що «цикл» про хрещення Русі з'явився у «післяволодимирову добу» і був скомпонований з різночасового і різномірного матеріалу, набувши прагматичного, ідеологічного забарвлення у всій структурі літопису.

Висновок. Таким чином, «Промова Філософа» належить до перших спроб на Русі осмислити християнську історію, у зв'язку з чим і був трансформований текст Нового Завіту, зазнавши певних змін у манері викладу, але не втративши нічого у передаванні змісту священних подій, важливих для християнина.

Список використаної літератури

1. Брайчевський М. Літопис Аскольда. – Київ, 2001; текст «Промови Філософа» – с. 16 – 28.
2. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т, 9 кн. – Київ, 1993. Т. 2. 264 с.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. 2-е изд. – Москва, 2001. – Т. 2. – 648 с.
4. Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники // Труды отд. др.-рус. л-ры. Москва, 1940. – Т. 4. – 342 с.

Summary. *Savenko O. Easter in the chronicle «Philosopher's Speech».* In the article it is investigated the features of literary transformation of the Gospel story of the Resurrection of Jesus Christ in the fragment of «The Tale of Bygone Years»; there is «The Philosopher's speech» there. It was found that this fragment is an abridged retelling of the New Testament. Unknown author is unable to direct quotations

and also to allusions and reminiscences, retaining the sacred value of biblical allegories and symbols. Inserts, refinements related, in particular, with the baptism of Vladimir and Rus, arose because of the desire to give the depicted events another perspective, to put forward new historical theories. The cycle of the baptism of Rus appeared after Vladimir's death and was composed of diverse and heterogeneous material, gaining a pragmatic, ideological color throughout the structure of the chronicle.

Keywords: *paraphrase, Easter, transfer, allusion, reminiscence, quote, gospel allegory of Christian symbols.*

Одержано редакцією – 5.03.2019 р.
Прийнято до публікації – 13.05.2019 р.

УДК 821.161.2+82.09:Шевченко+929

Галина КАРПІНЧУК

ШЕВЧЕНКОВІ ВЧИТЕЛІ – СВЯЩЕННО- І ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛІ

У статті за церковними документами уточнено та розширено відомості про Шевченкових вчителів – дяків Павла Рубана та Петра Богорського, систематизовано відомості про церковнослужителів Лисянки, Тарасівки, Майданівки та Хлипнівки, у яких Шевченко мав намір навчитися малювати. Із клірових записів з'ясовано біографії священиків храму св. Іоана Богослова с. Кирилівки – Василя Губського, Івана Нестеровського, Григорія Кошиця, про яких йдеться у шевченкознавчій літературі. Авторка схиляється до думки, що переконливих свідчень про В. Губського та І. Нестеровського, як Шевченкових вчителів не вистачає, водночас виявлені документальні матеріали суттєво розширяють відомості про Г. Кошиця, у якого наймитував